

Dos projectes per recollir la literatura popular catalana a la Franja

Artur Quintana i Font

Espira del Palatinat, estiu de 1991

Antecedents

El primer a interessar-se per la literatura catalana a l'Aragó fou el pare Roc Albert Faci de la Codonyera, que del 1739 al 1750, al seu llibre *Aragón, Reyno de Christo y dote de María Santíssima* publicà materials mario-lògics llegendaris, si bé en versió castellana, i va donar constància de l'existència d'uns goigs de la Mare de Déu de la Font a Pena-roja en català. Més tard, al final del segle passat, Cels Gomis va publicar algunes cançons i llegendes referides a la Franja.¹ Poc després, ja en aquest segle, mossèn Antoni Maria Alcover va passar, en les seves eixides filològiques per a l'obra del diccionari, per Calaceit i hi aconseguí de despertar l'interès de Santiago Vidiella i Jassà per la literatura popular catalana. Tanmateix, tot i que li hauria estat fàcil a Vidiella de publicar-ne els materials que havia anat recollint, no ho va fer mai. Una part n'ha estat publicada pòstumament.² Un altre erudit, el polifacètic Maties Pallarès de Pena-roja, publicà el 1914 un excel·lent assaig sobre el ball del poll i va recollir-ne algun text.³ L'any 1920 Marcel·lino Gambón publicà a *El Ribagorzano* el romanç de la Porquerola.⁴ Miguel Arnaudás Larrode a la seva obra «*Colección de cantos populares de la provincia de Teruel*», publicada a Saragossa l'any 1927, arreplegà algunes cançons en català, o bilingües català-castellà, procedents del Matarranya. Arnaudás col·labora a l'«Arxiu de Tradicions Populars» que Valeri Serra i Boldú animava a Barcelona, però no hi va donar cap text

nou.⁵ Pere Tejedor i Tello, als seus *Apuntes para la historia de Beceite*, publicats a Barcelona l'any 1935, va descriure amb molt de detall la Santantonada de Beseit i en va donar alguns textos. Els col·laboradors de l'Archivo Menéndez Pidal del Romancero de Madrid, actius a la Franja per la dècada dels trenta, només van recollir-hi tres textos en català. L'*Obra del Cançoner Popular de Catalunya* va fer enquestes a la Franja. Els materials que hi va recollir, perduts durant més de mig segle, han estat venturosament recuperats el maig de 1991 i són ara al Monestir de Montserrat, on hauran d'ésser sotmesos a una tasca prèvia d'ordenació abans no puguin ésser consultats. Joan Amades, amb arrels familiars a la Terra Alta —el seu pare, Blai Amades, era de Bot i el seu oncle, Vicenç Amades, de Prat de Comte— esmenta en les seves obres uns quants informadors de la Franja, si bé els textos només són realment localitzables en alguns pocs casos. Ricardo del Arco y Garay publicà l'any 1943 a Madrid *Notas del folklore altoaragonés*, on va recollir diversos textos de la Ribagorça, especialment pastorades.

Durant més de trenta-cinc anys no sembla haver-se publicat res més. Jo mateix començo a interessar-me per la literatura popular catalana a l'Aragó ja des del 1968, però no és fins al 1981 que publico diversos materials procedents del Matarranya i de la Ribagorça i faig un primer balanç bibliogràfic del tema.⁶ Però ja l'any 1980 el Grup de Treball de la Vall del Tormo, que animava Carles Sancho, havia presentat la primera exposició mo-

nogràfica de la Vall del Tormo, amb algunes mostres de literatura popular catalana, que l'any següent serien ampliades. Pel gener de 1982 aquest grup de treball va participar en el col·loqui sobre la literatura popular organitzat pel Centro de Estudios Bajoaragoneses d'Alcanyís, amb una ponència de Carles Sancho sobre la literatura popular catalana del Matarranya. I aquest mateix investigador publicà el 1984 a la *Gaceta de Matarranya* de Vall-de-roures els materials presentats a la ponència, considerablement ampliats. Una tasca semblant a la del Grup de Treball de la Vall del Tormo ha estat feta també pel Grup Cultural de Cretes, amb diverses publicacions a la revista *Rolde* de Saragossa ja des de 1981. El 1983 Miquel Blanc va publicar a Barcelona un *Refranyer del Matarranya* amb materials exclusivament referits a Calaceit.

José Bada va participar a les V Jornadas sobre el Estado Actual de los estudios sobre Aragón, fetes a Saragossa pel desembre de 1982, amb una contribució sobre la religiositat popular, on presentà i estudià alguns textos catalans procedents de Favara.⁷ I fou ell també qui des del seu càrrec de conseller de cultura i educació de la Diputació General d'Aragó va convocar a Fraga l'abril de 1984 un seminari per a l'estudi de la literatura popular en aragonès i en català, seminari al qual van assistir una trentena d'interessats. D'aquest seminari van sortir dues importants iniciatives de la Conselleria de Cultura i Educació de la DGA: d'una banda s'instà als assistents a recollir materials de literatura

popular i, de l'altra, s'hi anuncià la creació d'una col·lecció amb vessants, un en aragonès i l'altre en català, per publicar-hi, entre altres coses, els materials de literatura popular que es recollissin, o els estudis que es fessin sobre aquesta temàtica. I efectivament s'hi van publicar tres obres de temàtica relacionada, si més no parcialment, amb la literatura popular catalana a la Franja: a més de l'obra abans esmentada de Santiago Vidiella, «*Pa de Casa*», hi aparegueren *Contalles* de Teresa Claramunt i Adell l'any 1985 i *Penaroma i Vallibona, pobles germans* l'any 1987 de Desideri Lombarte. Es recolliren també altres materials de literatura popular que no arribaren, però, a publicar-se: al Matarranya feren enquestes Anton Bengochea, Teresa Claramunt, Desideri Lombarte, Carles Sancho, Hèctor Moret i Jo mateix; a la Ribera de Cinca, Josep Galan i a l'Alta Ribagorça, Glòria Francino. Una part d'aquests materials ha estat incorporat als dos projectes que més endavant comentaré, i també al *Cançoner fragatí* aplegat per Josep Galan, la publicació del qual es troba aturada des de fa anys a la col·lecció «*Pa de casa*» de la DGA, a causa dels canvis en la política cultural d'aquesta institució. L'any 1987 el mateix Josep Galan va publicar *Refranyer fragatí* i té enllestits un recull dels malnoms de Fraga. Josep Anton Chauvell, que havia recollit cançons, refranys i frases fetes de la Llitera, especialment del Campell, sense publicar-les, però, va publicar l'any 1988 el llibre *Bo per a contar* on recull, reelaborant-los, molts contes i facècies de la Lli-

tera i la Baixa Ribagorça. L'any 1986 havia aparegut el *Cancionero popular de la provincia de Huesca* de Juan José de Mur Bernard, que conté set títols en català. D'Agustín Faro Forteza es el llibre *Tradicció oral a Santisteba (la Llitera)* publicat a Osca l'any

1. GOMIS, Cels, "La vall de Venasch", *Anuari de l'Associació d'Excursions Catalanes*. Barcelona: 1882, pp. 99-120; *ib.*; *Butlletí de l'Associació d'Excursions Catalana*. Barcelona: 1889, pp. 89, 110; "Follies particulars de Fraga, Mequinensa i Tortosa, *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. Barcelona: 1897, pp. 112-115; *ib.*: "Tradicions favaroles", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*; 1892, pp. 62-63.

2. VALLESPÍ, E.J., "Romance catalán recogido en Peñarroya de Tastavins - Teruel", *Revista Caesaraugustana*. Saragossa: 7-8, 1957; *ib.*; "Notas inéditas de Santiago Vidiella Jasá (1860-1929) sobre el folklore local de Calaceite - Teruel", *Revista Caesaraugustana*. Saragossa: 11-12, 1958; VIDIELLA I JASSÀ, Santiago, *Pa de casa. Converses sobre coses passades i presents de la vila de Calaceit*. Saragossa: 1984.

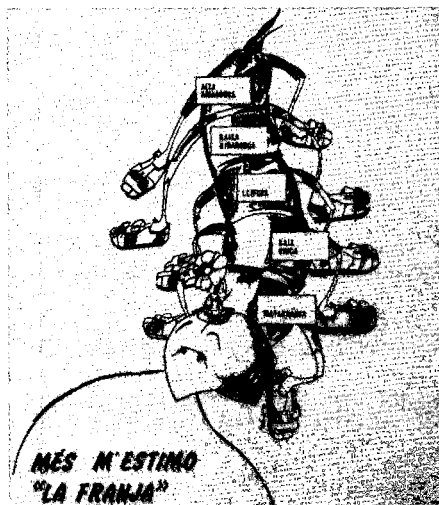
3. PALLARÈS GIL, Maties, *La Caja de Valderrobles o Peña de Aznar la Gaya*, Alcanyís: 1905; *ib.*, "Costums que es perden", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*. Barcelona: 1914, pp. 156-168, 1921, pp. 69-72; *ib.*, "Excursions per l'Aragó Català. Més notícies sobre la Mare de Déu de la Font", *Catalunya Artística*. Barcelona: 1902, p. 103.

4. Reeditat a Eduardo Vicente de Vera. *Textos en grausino*. Saragossa: 1986.

5. ARNAUDÁS LARRODE, Miguel; *Albadas*, Arxiu de tradicions populars. Barcelona: 1928, pp. 164-168.

6. QUINTANA, Artur; "Materials per al coneixement de la literatura popular catalana a l'Aragó", *Miscel·lània Pere Bohigas* 1, "Estudis de Llengua i Literatura" 3. Montserrat: 1981, pp. 243-265.

7. BADA PANILLO, José; *Religiosidad popular*, V Jornadas sobre el Estado Actual de los Estudios sobre Aragón, Saragossa: 1984, pp. 575-596.

1990, i que conté uns quants textos en català. Jo mateix vaig publicar l'any 1989 *El català a l'Aragó*, on hi ha bastant de material de la literatura popular, en bona part inèdit. Antonio Beltrán Martínez a la seva *Introducción al folklore aragonés*, publicada a Saragossa els anys 1979-1980 no dona cap text nou, ni Àngel Mingote al seu *Cancionero musical* de la província de Saragossa, publicat l'any 1981, no recull ni un sol text en català. Diverses revistes d'Aragó, majoritàriament de la Franja, publiquen de tant en tant textos i comentaris relacionats amb la literatura popular.⁸

Joan Coromines ha fet repetides enquestes per la Franja, especialment els anys 1955-1957 i també el 1965. Malgrat que el seu propòsit era lingüístic, hi ha aplegat força mostres de literatura popular, publicades només en part al seu DCELC, on no són, però, de fàcil trobar. Les referències al món altoribagorçà de les dríades i hamadriades hi són prou abundoses.⁹ Realment és llàstima que Joan Coromines no trobi el temps ni el lleure per recollir i publicar aquests valuosos materials llegendaris.

En resum: durant la dècada dels vuitanta s'aconsegueix de crear a la Franja el caliu cultural necessari per tirar endavant projectes de més àmplia volada en el camp de la literatura popular. Una cosa és clara: llevat de la vila de Fraga, que disposa d'un ric refranyer i d'un bon cançoner, i de la de Calaceit, que té un refranyer, veiem que per a la resta de la Franja no hi ha gaire cosa publicada i, més, la que ho està, es troba escampada per molt diverses obres, generalment revistes, no sempre de fàcil consulta. Manca un recull amb nodrida representació de tots els gèneres, amb exemples procedents de tots, o si més no de molts dels nuclis de població de cada comarca i, a més, en una publicació de fàcil accés. Amb els dos projectes que passo a comentar hem intentat de cobrir aquesta llacuna informativa, que realment es feia sentir, tant a la Franja, com fora d'ella.

Els projectes

L'any 1988 Lluís Borau, Hèctor Moret, Desideri Lombarte, Carles Sancho i jo mateix llançàvem una crida, demanant col·laboració en la tasca d'arreglament de la literatura popular catalana del Matarranya. El nostre propòsit era doble: d'una banda desitjàvem la col·laboració de gent que podia tenir materials o que ens podia adreçar a d'altres que en tenien; de l'altra volíem també que tota la comarca sentís el projecte una mica com a propi, encara que no hi aportés un ajut concret. A més de la crida es van fer presentacions del projecte a cinc o sis localitats del Matarranya. S'obtingué així la col·laboració

d'una trentena llarga de persones i fins al 1990 n'entrevistàrem més de tres-centes procedents de totes les localitats del Matarranya, i també de Mequinensa, al Baix Cinca, i de la Pobleta de Morella i d'Herbers, dels Ports. També es van recollir uns quants materials procedents de localitats veïnes de llengua catalana —Alcanyís, Calanda... Evidentment la quantitat de materials de cada localitat no és pas la mateixa, ja que les enquestes han oscil·lat entre uns deu o quinze dies en algunes localitats, i només poques hores en d'altres. En tot cas érem ben conscients que atès el fort particularisme de les poblacions de la Franja, fruit de l'aïllament cultural català que ha sofert, no podíem deixar fora ni una sola localitat.

Preteníem també d'incloure en el nostre recull tots els gèneres de la literatura popular: contes, facècies, apòlegs, llegendes i tradicions, història oral, cançons, oracions i pseudoracions, endevinalles, refranys, embarbussaments, mimologies, frases fetes i teatre. D'entrada en vam excloure l'onomàstica, ja que entenem que malgrat que posseeix algun aspecte literari, pertany més pròpiament a la lingüística. Han estat una excepció només aquells casos en què a l'entorn d'un topònim s'ha creat una llegenda: el cas ben conegut al Matarranya de Maella. Hem recollit també els textos en català o bilingües sempre que el català hi fos present. Estàvem segurs de trobar-n'hi de català/castellà i llatí/català, encara que també era possible de trobar-n'hi d'altres llengües, especialment de l'occità i del francès,

tenint en compte l'emigració temporera a França de la gent del Matarranya. Realment hem trobat molts de textos bilingües castellà/català, menys de llatí/català, i només un cas de francès/català. No volfem prescindir tampoc dels materials d'arxiu o ja publicats, però el nostre esforç principal havia d'anar dirigit sobretot a les fonts orals. Entenem que mentre els materials d'arxiu tenen moltes possibilitats de persistir, les fonts orals cada vegada són menys, ja que com és ben sabut la transmissió del saber tradicional entre les generacions cada vegada és menor.

Les enquestes foren fetes gairebé sempre —enduts nosaltres, potser, per dèries tel·lúriques— a la mateixa localitat d'on procedia l'informant. Consistien en una conversa dirigida a partir d'un qüestionari amb mostres dels diversos gèneres que es pretenien d'obtenir. No se seguia un ordre rígid, sinó que ens adaptàvem lliurement al tarannà de cada informador. Si aquest donava mostres de conèixer bé un gènere determinat, aleshores hi insistíem i deixàvem de banda els que no semblaven interessar-li. En general vam enregistrar les enquestes amb cinta magnetofònica. En alguns casos, però, especialment quan l'informant i l'enquestador són la mateixa persona, ens han arribat materials passats pel sedàs de la llengua escrita, amb les diferències d'estil que això comporta.

Així vam recollir un total de més de 8.000 textos, entenent com a tals tant un conte de vuit pàgines d'extensió, com una frase feta o una mimologia de quatre paraules. D'aquests tex-

tos 3.500 eren repeticions; repeticions benvingudes, perquè presentaven algunes variants en bastants de casos i, sobretot, pel fet de pertànyer a localitats diferents. Als gairebé 5.000 textos diferents restants hi ha un predomini gran, com era d'esperar, de refranys i frases fetes. Tanmateix hem recollit més de mil cançons, amb quasi 150 melodies, i 250 textos de rondallística. Però també aquí, llevat d'algun conte o romanç, s'hi observa el predomini del gènere curt: corrandes en la lírica, facècies en la rondallística, que no ens pot sorprendre, atesa la decadència de la literatura popular en aquests darrers cinquanta anys. Contràriament al que passa en altres comarques del domini català hem trobat molt pocs goigs i cap d'imprès, si bé ens consta que n'hi hagué; tot plegat és conseqüència de la poca atenció de l'església envers la llengua del poble a la Franja. Quant al teatre gairebé només hem trobat les santantonades, representacions precarnavalesques on el català es fa servir gairebé només en les cobletes que es reciten en honor a Sant Antoni Abat. De tota manera hem trobat dues danses bilingües castellà/català i també algunes notícies sobre unes representacions rudimentàries que se celebraven pels masos fins a la Guerra Civil, si bé no n'hem pogut obtenir textos. En relació amb la història oral, per raons òbvies, ens vam haver de limitar a un sol tema: a la figura de Pasqual Andreu, dit lo Floro, de la Sorollera, que fou, segurament, el darrer roder de la comarca, sobre el qual es contenen moltes d'anècdotes a mig aire entre la

història i la llegenda. En ordenar els materials ens vam adonar que hi havia uns textos, del tipus «Tinc gana!», «Menja't una cama», que no encaixaven en cap dels gèneres que coneixíem.¹⁰ Davant d'això hem optat per crear un gènere que hem anomenat primerament **frase eco** i finalment **tornaveu**.¹¹

Des de l'estiu de 1991 aquests materials es troben en premsa a l'Institut de Estudios Turolenses de Terol. Van precedits d'una breu introducció a cada gènere i porten el títol de *Lo Molinar* en record del mas de Pena-roja on va néixer l'escriptor Desideri Lombarte, iniciador del projecte, i mort el 3 d'octubre de 1989. El llibre conté tots els textos recollits, si bé quan es tracta de repeticions ens hem limitat a indicar la versió d'una sola localitat, posant només les sigles de les altres on també hi és conegut i anotant-hi les variants si s'escau; d'aquesta manera s'obté un quasi atlas de la literatura popular del Matarranya.

Els textos, evidentment, no han estat transcrits en grafia fo-

8. Es tracta sobretot de *Batecs de Fraga*; *La Comarca d'Alcanyís*; *Desperta Ferro!* de Tamarit; *Gaceta del Matarranya* de Vall-de-roures; *Lo Portal* de Nonas; *Queixa* de Benavarri; *Rolde* de Saragossa i *Sorolla't de Calaceit*.

9. *Vegeu al DCELC s.v. cant, jana, mena, roure*.

10. El gènere és conegudíssim, tant a Europa (alemany: *Was? - Der Regen ist naß* (= *Què? - La pluja és mullada*) com a l'Orient (turc: *Karnim aç - Dağlara kaç* (= *Tinc gana - Vés a la muntanya*)).

11. Amb el sentit d'eco, *tornaveu* només figura a l'Alcover, tot i que l'han fet servir Lluïl i Maragall i sobretot Enric Valor a les seves novel·les, que és d'on l'hem tret.

nètica, que n'hauria afeixugat molt la lectura. Cal tenir en compte que no van dirigits només a especialistes, sinó que els publiquem de cara a un públic ampli i pensant també, i molt, en les escoles. Hem mantingut la morfologia i la lexicografia de cada parlar. Quant a la fonètica, l'hem reproduïda segons la normativa en els casos de canvis sistèmatics, canvis que s'indiquen a la introducció del volum.¹² Hem mantingut els canvis asistèmatics, si bé en cas de pèrdua hem posat el so en qüestió entre parèntesis. Malgrat algunes limitacions —la qualitat de la vocal tònica només s'indica quan li cal portar accent, per exemple—, creiem que amb la nostra transcripció hem trobat solució al dilema entre el respecte pel parlar local i les necessitats de la normativa.

Els textos, especialment els contes i també les cançons, solen anar acompanyats de notes on s'indiquen altres reculls del domini català que en presenten versions semblants. En el cas dels contes s'indica el número de l'Arne-Thompson. Si el text ha estat sotmès a reelaboració literària per part d'un autor de la Franja ho fem constar.

Amb aquest recull, que si no hi ha entrebancs, podria ésser al carrer al final d'any o al començament de 1993, creiem que l'investigador i l'afecionat a la literatura popular disposarà d'un mostrari relativament nodrit d'exemples de totes les localitats del Matarranya, amb tots els gèneres representats, des d'on podran aprofundir els més diversos aspectes amb nous treballs sobre el terreny, que tant poden anar d'un recull general

d'una sola localitat o d'un sol gènere, com fins a l'estudi exhaustiu del repertori d'un sol informant, o al d'un motiu determinat a través dels diferents gèneres. I efectivament ja hi ha qui ha posat fil a l'agulla: Salvador Palomar té en premsa un llibre sobre la santantonada al Matarranya i Rafael Ferrer en té un altre sobre la literatura popular de la Freixneda. Ambdós llibres recullen i amplien els materials de *Lo Molinar*.

Els qui havíem col·laborat en la redacció de *Lo Molinar* sabíem prou bé que amb aquesta obra només havíem cobert la meitat de la Franja: tot el nord, tret de Fraga, continuava estant gairebé desassistit. Al mateix pròleg de *Lo Molinar* José Bada havia escrit que imaginava que l'equip que havia dut endavant *Lo Molinar* «continuarà ara la mateixa faena seguint el curs del Cinca fins als Pirineus, fins a cobrir tot el territori de llengua catalana a l'Aragó». Tot plegat era un repte al qual se'ns feia difícil de sostreure'ns. I és així que, un cop enllestit *Lo Molinar*, una part dels que hi vam col·laborar estem ara treballant, des de l'estiu de 1991, en la recollida de la literatura popular catalana del Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça. Hem exclòs evidentment la vila de Mequinensa, que ja consta a *Lo Molinar*, i també la de Fraga, de la qual hi ha molt de material publicat o en premsa. Quant a la zona de transició a la Ribagorça i a la Llitera, que els lingüistes no sabem si atribuir al català o a l'aragonès, hem optat per incloure'n en el futur recull només alguns punts: Gavàs i Bisaurri a la Vall de Benasc, algun poble de la Vall de Lierp, Jusseu,

Torres del Bisbe i Alins. D'altra banda, no hem volgut prescindir dels territoris ribagorçans de la riba esquerra de la Noguera i ens proposem també d'enquestar en alguns punts d'aquesta zona. Atès el nombre molt alt de nuclis de població d'aquestes comarques —gairebé 140— no creiem que ens serà possible de fer-hi enquestes a tots, contràriament al que hem fet al Matarranya.

L'estiu de 1991 un equip format per Lluís Borau, Hèctor Morret i jo mateix, al qual s'han afegit Francesc Blanc i Glòria Francino, ha començat a enquestar al Baix Cinca, la Llitera i la Ribagorça. Hem fet primerament unes enquestes pilots amb un qüestionari, a partir del que havíem fet servir al Matarranya, ampliat amb el poc que sabíem sobre les noves comarques a enquestar. Aquestes enquestes pilots ens han permès de preparar un nou qüestionari, més ben adaptat a la nova realitat. Hem hagut de prescindir de molts textos de jotes, gènere ben conegut al Matarranya, però que al nord només es manté al Baix Cinca, comença a escassejar a mesura que entrem a la Llitera i desapareix del tot a la Ribagorça. En el llegendari ens hem hagut d'adaptar a un món, especialment el ribagorçà, força diferent del de la Terra Baixa; ens hem trobat aquí amb cicles llegendaris molt interessants, com el del baró d'Espès, clarament relacionat amb el del comte l'Arnau, o el de les encantàries i els menairons. En el teatre les pastorades han substituït les santantonades, desconegudes a la zona, i quant a la història oral ja sabíem que no